

Odnos Nezavisne Države Hrvatske prema rasnim, etničkim i vjerskim skupinama

Labudić, Andrej

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:287034>

Rights / Prava: [In copyright](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2021-05-06**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Sveučilišni preddiplomski dvopredmetni studij Engleski jezik i književnost i
Povijest

Andrej Labudić

**Odnos Nezavisne Države Hrvatske prema rasnim, etničkim i
vjerskim skupinama**

Završni rad

doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2018.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Sveučilišni preddiplomski dvopredmetni studij Engleski jezik i književnost i
Povijest

Andrej Labudić

**Odnos Nezavisne Države Hrvatske prema rasnim, etničkim i
vjerskim skupinama**

Završni rad

Humanističke znanosti, Povijest, Hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2018.

Sažetak

Tijekom Drugog svjetskog rata, na području današnje Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine, uz podršku sila osovine osnovana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH) u kojoj je sve bitne političke odluke donosio ustaški pokret pod vodstvom Ante Pavelića. Državne su vlasti oblikovale specifičan odnos prema različitim vjerskim i etničkim skupinama. Prema bosansko-hercegovačkim muslimanima primjenjivana je politika pridobivanja koja se temeljila na tvrdnji da su oni rasno najčišći dio hrvatskoga naroda koji je tijekom specifičnog povijesnog razvoja prihvatio islam. Međutim, politika je ustaškog režima naišla na vrlo ograničen odaziv kod muslimana koji su nerijetko putem rezolucija i zahtjeva upućenih nacističkoj Njemačkoj izražavali nezadovoljstvo ustaškom vlašću. Odnos prema Židovima i Romima bio je znatno drugačiji i određen rasnim zakonima koji su pripadnike ovih dvaju naroda proglasili nearijevcima. Oduzimana im je imovina i bili su lišeni građanskih prava. Mnogi od njih okončali su svoje živote u ustaškim logorima smrti, najveći broj u Jasenovcu. Ustaške su vlasti na poseban način tretirale Srbe unutar državnih granica. Prvobitna ideja bila je pomoću iseljavanja, pokrštavanja i masovnih pokolja obračunati se s najvećom nacionalnom manjinom koja je činila gotovo trećinu stanovništva. Tijekom vremena, zbog odlaska velikog broja Srba u partizane, čelnici države su djelomično ublažili svoju politiku prema Srbima u Hrvatskoj koje su počeli razlikovati od Srba u matičnoj zemlji. Osnovana je Hrvatska pravoslavna crkva kao autokefalna institucija na prostoru NDH koja je trebala zamijeniti nekadašnje djelovanje Srpske pravoslavne crkve, ali je i ona prihvaćena u vrlo ograničenoj mjeri među srpskim stanovništvom. Naposljetku, kako se rat bližio kraju, postajalo je jasno da će politika Ante Pavelića doživjeti neuspjeh te je on par dana prije svoga odlaska iz države povukao sve rasne zakone koji su dotada vrijedili.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, vjerske skupine, etničke skupine, rasni zakoni

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Sociološko-terminološki okvir	2
3. Povijesne okolnosti – Nezavisna Država Hrvatska.....	3
3.1 Međunarodni odnosi i događaji prije uspostave NDH.....	3
3.2 Uspostava NDH.....	4
4. Odnos vlasti prema bosansko-hercegovačkim muslimanima	5
4.1 Političko-ideološka podloga.....	5
4.2 Podrška muslimanskog stanovništva vlastima	6
4.3 Oporbena djelatnost muslimanskog stanovništva prema vlastima.....	6
5. Odnos vlasti prema Židovima i Romima	8
5.1 Rasno zakonodavstvo	9
5.2 Genocid nad Židovima i Romima	12
5.2.1 Sudbina Židova	13
5.2.2 Sudbina Roma	13
6. Odnos vlasti prema Srbima	15
6.1 Ideološka podloga netrpeljivosti prema Srbima.....	15
6.2 Pravna i sudska podloga odnosa prema Srbima	16
6.3 Iseljavanje i masovni pokolji Srba	17
6.4 Pritisak na vjersko opredjeljenje Srba.....	18
6.4.1 Prekrštavanje Srba.....	18
6.4.2 Hrvatska pravoslavna Crkva	19
7. Realizacija terora – primjer Jasenovca.....	20
7.1 Ustaška nadzorna služba	20
7.2 Zakoni o osnivanju logora.....	21
7.3 Sustav koncentracijskih logora Jasenovac	23
8. Zaključak.....	25
9. Popis objavljenih izvora	26
10. Popis literature.....	26

1. Uvod

Područje jugoistočne Europe je zbog svog specifičnog povijesnog razvoja te geografskog položaja na dodiru Istoka i Zapada već dugi niz stoljeća obilježeno kontaktom različitih vjerskih i etničkih skupina. U 11. stoljeću upravo se ovdje povukla granica između pravoslavne i katoličke vjere nakon velikog crkvenog raskola, a osmanskim prodorom u 15. stoljeću ovdje se nastanio i islam. Brojni i dugotrajni ratovi kršćanskog i muslimanskog svijeta u narednih nekoliko stoljeća uvjetovali su kretanja različitih etničkih grupa koje su se miješale na ovome prostoru. Nakon početka Drugog svjetskog rata, zahvaljujući podršci nacističke Njemačke i fašističke Italije ovdje je svoje mjesto našla i Nezavisna Država Hrvatska (NDH). Budući da je obuhvaćala veliki prostor koji se približno preklapa s današnjim teritorijem Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine, nova je država morala odrediti politički odnos prema različitim vjerskim i etničkim skupinama koje su se našle u njenom opsegu. Za kreiranje tog odnosa od velike je važnosti bio razvoj rasne ideologije tijekom 19. i 20. stoljeća koja je svoj vrhunac doživjela upravo u nacističkim okvirima. Budući da je ustaški režim, koji je rukovodio Nezavisnom Državom Hrvatskom, uvelike ovisio o potpori nacista, on je oblikovao politiku koju je značajno karakterizirala rasna i nacionalna isključivost. Cilj je ovoga seminarskog rada iz povijesno-sociološke perspektive objasniti blagonaklonost ustaških vlasti prema tadašnjim bosansko-hercegovačkim muslimanima i politiku njihova pridobivanja, predstaviti službenu rasnu ideologiju Nezavisne Države Hrvatske te preko nje objasniti progon Židova i Roma te na kraju analizirati državni teror prema Srbima, pronaći mu uzroke te opisati različite metode koje su pri njegovoj realizaciji korištene. U početnim poglavljima objašnjena je sociološka terminologija korištena u seminaru te međunarodni i regionalni povijesni kontekst. Zatim se u zasebnim poglavljima raspravlja o odnosu vlasti prema bosansko-hercegovačkim muslimanima, Židovima i Romima, te Srbima. Naposljetku je na primjeru Jasenovca opisano funkcioniranje ustaških logora. Literatura koja problematizira ovu tematiku vrlo je opsežna, a zainteresiranost povjesničara za tematiku prisutna je i danas. Ovaj je seminarski rad rezultat konzultiranja starije i novije literature, te originalne analize objavljenih povijesnih izvora.

2. Sociološko-terminološki okvir

Prije analize povijesnih procesa i djelovanja vlasti Nezavisne Države Hrvatske u razdoblju od 1941. do 1945. godine prema rasnim, etničkim i vjerskim skupinama nužno je objasniti sociološku terminologiju koja se pojavljuje u naslovu ovoga završnoga rada. Razumijevanje koncepata rase, etniciteta te vjere preduvjet je da se shvati političko i ideološko djelovanje ondašnjih ustaških vlasti.

Pojam rase, iz sociološke perspektive vrlo složen, i pridjevi koji se vežu uz njega često se javljaju u zakonskim odredbama NDH. Već od samih početaka pojave znanstvenih teorija rase, krajem 18. i početkom 19. stoljeća, ključno je bilo njihovo iskorištavanje u svrhu opravdanja društvenog poretka. U razdoblju nastanka imperijalnih sila u Europi, rasna ideologija služila je kao opravdanje vlasti nad manje razvijenim narodima i novoosvojenim područjima. Ocem modernog rasizma smatra se grof Joseph Arthur de Gobineau (1816.-1882.) koji je razlikovao tri rase – bijelu (kavkasku), crnu (negroidnu) te žutu (mongoloidnu) – te ujedno naglašavao superiornost bijele rase na razini inteligencije, morala i volje, koja joj je omogućila da proširi svoj utjecaj cijelim svijetom. S druge strane crnu je rasu označio nedostatkom sposobnosti, morala i emocionalne stabilnosti te životinjskim karakterom. Biološke teorije rase, koje su danas potpuno odbačene od strane znanosti,¹ tvrdile su da postoji veza između „fenotipa ili tjelesnih obilježja poput kose i boje kože te genotipa ili genetskih razlika između različitih skupina ljudi“². Upravo pod utjecajem ideja de Gobineaua i drugih teoretičara znanstvenog rasizma, Adolf Hitler je oblikovao rasnu ideologiju svoje nacističke stranke.³

Za razliku od definiranja rase u kojoj se često koriste biološki argumenti, „eticitet“ ima isključivo socijalni karakter. Etnicitet označava socijalnu koncepciju koja „se odnosi na kulturne običaje i izgled zajednice ljudi, po kojima se oni razlikuju od drugih.“⁴. Važno je primijetiti da se pripadnici dviju etničkih skupina smatraju međusobno kulturno različitim. Obje skupine pojedinačno priznaju različitost one druge skupine. Ova različitost temelji se na ključnim elementima kao što su jezik, povijest i podrijetlo, vjera, stilovi oblačenja i dekoracije. Etnička

¹ Anthony Giddens, *Sociologija*, prev. Rajka Rusan-Polšek (Zagreb: Globus, 2007), 245.-246.

² Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, prev. Mirjana Paić Jurinić, Rajka Rusan-Polšek i Vesna Tomić (Zagreb: Golden marketing, 2002), 200.

³ Giddens, *Sociologija*, 246.

⁴ Isto 246.-247.

pripadnost isključivo je društvena pojava koja se oblikuje procesom socijalizacije. Mladi ljudi asimiliraju društvene norme, vjerovanja te način života svojih zajednica. Iako „nema ničeg urođenog u etničkoj pripadnosti“⁵, mnogi ljudi smatraju upravo etnicitet ključnim dijelom individualnog i skupnog identiteta. Etnicitet se održava kulturnom tradicijom i običajima, no nije statičan te se prema potrebi prilagođava promijenjenim okolnostima.⁶

Posljednji pojam koji je bitno definirati je religija, upravo zato jer su vlasti NDH različito tretirali pripadnike različitih vjerskih skupina. Religiju, uz brojna ograničenja, možemo definirati kao „sustav vjerovanja, etičkih vrijednosti i čina kojima čovjek izražava svoj odnos prema svetome.“⁷ Iako je vrlo teško iznijeti općeprihvaćenu definiciju religije, u svim varijacijama koncept religije obuhvaća „skup simbola, priziva osjećaj poniznosti i strahopoštovanja, a ti su osjećaji i simboli povezani obredima i ceremonijama u kojima sudjeluje zajednica vjernika.“⁸ U naslovu ovoga završnoga rada koristi se termin „vjerske skupine“ zato što se, bez obzira na određenu semantičku različitost, vjera i religija vrlo često koriste naizmjenično i u istom značenju, najčešće označavajući ono što se podrazumijeva pod širim pojmom religije. O ovome svjedoči i činjenica da *Hrvatska enciklopedija* čitatelja koji želi provjeriti značenje pojma „vjera“ preusmjerava na pojam „religija“.⁹

3. Povijesne okolnosti – Nezavisna Država Hrvatska

3.1 Međunarodni odnosi i događaji prije uspostave NDH

Sudbina ustaškog pokreta pod vodstvom Ante Pavelića bila je usko vezana uz europske međunarodne odnose te posebno međunarodni položaj Kraljevine Jugoslavije. U razdoblju između dvaju svjetskih ratova svijet se polarizirao na dva bloka. Jedan su predstavljale fašističke Italija i Njemačka, kojima se pridružio militaristički Japan, a drugi zemlje zapadne demokracije, na čelu s Velikom Britanijom, Francuskom i Sjedinjenim Američkim Državama. Brojne međunarodne krize eskalirale su 1. rujna 1939. kada je Njemačka napadom na Poljsku prešla granicu tolerancije Velike Britanije i Francuske, te tako započela Drugi svjetski rat.¹⁰

⁵ Isto 247.

⁶ Isto 247.

⁷ Slaven Ravlić, ur., *Hrvatska enciklopedija: 9 Pri-Sk*, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007), 272.

⁸ Giddens, *Sociologija*, 531.

⁹ Slaven Ravlić, ur., *Hrvatska enciklopedija: 11 Tr-Ž*, (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009), 441.

¹⁰ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, (Zagreb: Naklada Pavičić, 2002), 53.

Jugoslavija se našla na Hitlerovu putu uoči njemačkih priprema napada na SSSR zato jer je Hitleru bilo važno osigurati južno krilo istočnog bojišta. Kako bi to učinio, morao je, uz osvajanje Grčke, vezati Jugoslaviju uz sile Osovine. Nakon snažnog diplomatskog pritiska, 25. ožujka 1941. Jugoslavija je pristupila Trojnom paktu na temelju ugovora koji su u Beču potpisali predsjednik jugoslavenske vlade Dragiša Cvetković te ministar vanjskih poslova Aleksandar Cincar-Marković. Međutim, grupa oficira povezana s britanskom obavještajnom službom, na čelu s Dušanom Simovićem, 27. ožujka 1941. izvršila je puč, zbacila vladu Cvetković-Maček te uklonila namjesništvo. Hitler je žustro reagirao te naredio pripremu plana napada na Jugoslaviju, poznatog kao *Pothvat 25*. Napad na Jugoslaviju započeo je 6. travnja 1941., a zahvaljujući neorganiziranosti jugoslavenske vojske i nadmoći napadača, Jugoslavija je kapitulirala već 17. travnja 1941. Nekoliko dana prije kapitulacije, na prostoru Jugoslavije nastala je nova marionetska fašistička država, Nezavisna Država Hrvatska.¹¹

3.2 Uspostava NDH

Za vrijeme ulaska njemačkih trupa u Zagreb, 10. travnja 1941., Slavko Kvaternik je na Radio Zagrebu pročitao proglas o uspostavi NDH, u ime poglavnika Ante Pavelića. Sve je ovo bilo izvršeno u prisustvu i u dogovoru s opunomoćenikom vlade Trećeg Reicha, Edmundom Veessenmayerom.¹² Zanimljivo je primijetiti da Ante Pavelić nije bio prvi izbor njemačkih vlasti. Isti je taj Edmund Vessenmayer nakon beogradskog puča imao zadaću nagovoriti Vladka Mačeka da preuzme vodstvo samostalne Hrvatske. No, budući da je Maček odbio ponudu nacista, Nijemci su se okrenuli domovinskoj ustaškoj skupini organiziranoj oko Slavka Kvaternika.¹³ Pavelić je za vrijeme uspostave NDH bio u Italiji, te je tek 16. travnja stigao u Zagreb. Tada je formirao prvu vladu NDH, a tituli „poglavnik“, koji je uzeo već 1932., dodao „NDH“ te tako postao „poglavnik NDH“. U novoj je državi imao mjesto premijera i ministra vanjskih poslova.¹⁴ U vrijeme uspostave NDH na državnom je području živjelo 6 milijuna stanovnika – najviše Hrvata, njih 3,5 milijuna, zatim 1 800 000 Srba te 700 000 Muslimana.¹⁵

Prva je vlada NDH, imenovana direktno od Ante Pavelića, položila prisegu pred predstavnicima triju različitih vjerskih skupina. Bili su to katolički župnik iz Kustošije, Vilim Cecelja, zatim zagrebački muftija Ismet Muftić te evangelički biskupski vikar u Zagrebu Michael

¹¹ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 54.-56.

¹² Ivo Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, (Zagreb: Jutarnji list, 2008), 369.

¹³ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 58.-59.

¹⁴ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 370.

¹⁵ Slavko Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, (Zagreb: Fraktura, 2016), 40.

Backer.¹⁶ Izostavljanje predstavnika pravoslavne crkve prilikom prisege, pogotovo srpske autokefalne, prvi je nagovještaj diskriminacijske politike NDH.

4. Odnos vlasti prema bosansko-hercegovačkim muslimanima

4.1 Političko-ideološka podloga

Korpus muslimanskog stanovništva na prostoru Bosne i Hercegovine imao je vrlo važno mjesto u nacionalnoj politici i propagandi NDH. Ta se politika najbolje očitava u riječima Mile Budaka, tadašnjeg ministra bogoštovlja i nastave, koji za NDH tvrdi da je „država dviju vjera: islamske i katoličke, koje su apsolutno ravnopravne i koliku autonomiju bude imala jedna, imat će je i druga.“¹⁷ Isti državnik, još 1934. godine u svojoj knjizi *Hrvatski narod u borbi za samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu* tvrdi „da su bosanski muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati.“¹⁸ Nadalje, istoga dana kada je proglašena Nezavisna Država Hrvatska, 10. travnja 1941., zamjenik poglavnika Slavko Kvaternik proglasom naslovljenim „BRAĆO MUSLIMANI!“ obraća se bosansko-hercegovačkim muslimanima, govoreći da su oni „najkorjenitiji i najplemenitiji dio velikoga junačkoga Hrvatskog Naroda...“¹⁹ Iz ovih se riječi visokih ustaških dužnosnika jasno vidi da su vlasti NDH aktivno provodile politiku pridobivanja muslimana, njih nešto više od 700 000. Muslimani su nazivani „cvijetom hrvatskog naroda“, a Bosna „srcem Hrvatske.“²⁰

Ovakav se pristup nazirao još 30-ih godina 20. stoljeća u političkom stajalištu Pavelića i ustaškog pokreta prema ulozi Bosne i Hercegovine u budućoj samostalnoj hrvatskoj državi. Prema njima je ta država bila nezamisliva bez prostora Bosne i Hercegovine, a ideološka podloga takvoj ideji bila je tvrdnja da je ona pretežito naseljena hrvatskim stanovništvom. Kako bi ta tvrdnja imala osnove, moralo se promovirati hrvatstvo bosanskih muslimana. Nacionalna pripadnost muslimana postala je problematična već za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kada su postajale prosrpska, prohrvatska te autonomaška koncepcija rješenja tog problema. Ustaške su vlasti na čelu s Pavelićem, koji je politički potjecao iz Hrvatske stranke prava, ponavljale tvrdnju utemeljitelja pravaša Ante Starčevića koji je muslimane okarakterizirao kao najčišći dio hrvatskog naroda,²¹

¹⁶ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 66

¹⁷ *Hrvatski narod*, 15. VIII 1941. Citirano prema: Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, (Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1978), 199.

¹⁸ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, (Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1978), 196.-197.

¹⁹ Petar Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, (Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995), 135.

²⁰ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 379.

²¹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 197.

smatrajući da „Muhamedovci Bosne i Hercegovine, s turskom, s muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima.“²² Na Antu Starčevića poziva se u već spomenutom proglasu i Slavko Kvaternik, kada kaže da je dr. Ante Starčević u muslimanima vidio „najbolji dio hrvatskog naroda i najljepši zalog naše sretne budućnosti.“²³

4.2 Podrška muslimanskog stanovništva vlastima

Bitno je shvatiti da su ustaške vlasti imale samo usku podršku muslimanskog stanovništva, a ne podršku širokih narodnih masa. Široki su slojevi burne događaje raspada Kraljevine Jugoslavije i uspostave NDH dočekali s neizvjesnošću. Stoga su isprva djelovali rezervirano i politički pasivno. Otvorenu podršku NDH iskazivale su tek određene društvene skupine kao što su bile grupacije bivših građanskih prohrvatski orijentiranih političara, pojedinci koji su u podršci novim vlastima imali osobni interes, kao i poneki intelektualci muslimani. Pavelić je nekima od njih namijenio vrlo visoke funkcije u upravnom aparatu NDH. Znakovito je da je sve do kraha NDH-a pozicija potpredsjednika vlade bila rezervirana upravo za muslimana.²⁴ Tu je funkciju u prvoizabranoj vladi obavljao Osman Kulenović, kojega je potkraj 1941. zamijenio Džafer Kulenović, nekadašnji prvak Jugoslavenske muslimanske organizacije.²⁵ Uz braću Kulenović, značajne položaje u NDH zauzimali su i Mehmed Alajbegović, ministar vanjskih poslova, Ademaga Mešić, doglavnik, te Hakija Hadžić,²⁶ prvotno ustaški povjerenik u Sarajevu. Važno je navesti da su predstavnici Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), na čelu s Džaferom Kulenovićem, 14. kolovoza 1941. u audijenciji kod Ante Pavelića javno izrazili podršku ustaškom režimu.²⁷

4.3 Oporbena djelatnost muslimanskog stanovništva prema vlastima

Iako je određenim postupcima ustaški režim nastojao pridobiti muslimansko stanovništvo na svoju stranu, on je naišao tek na malobrojan i ograničen odaziv muslimana, onih koji su se u nacionalnom pogledu osjećali Hrvatima te stoga prišli ustaškom pokretu. Nasuprot njima su stajali pristaše nekadašnje Samostalne demokratske stranke, poput dr. Zaima Šarca, Smaila Ćemalovića

²² A. Starčević: *Izabrani spisi*, priredio Blaž Jurišić, (Zagreb, 1943), 430. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 197.

²³ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, (Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995), 135.

²⁴ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 198.-199.

²⁵ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 83.

²⁶ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 379.

²⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 199.

i dr., koji su od početka bili protuustaški i protunjemački orijentirani.²⁸ Uskoro su do izražaja došli znakovi nezadovoljstva i oporbno djelovanje ostalih dijelova muslimanskog stanovništva.

Budući da je ustaški režim karakterizirala pravna nesigurnost, muslimani su strahovali za vlastitu egzistenciju i s nepovjerenjem gledali na ustašku naklonost prema njima. Teror i masovni pokolji ustaškog režima nad srpskim stanovništvom diljem Bosne i Hercegovine u kojem su sudjelovali i ustaše muslimani, negativno su se odrazili na ostale muslimane koji su izražavali negodovanje te strah od osvete. Strahovali su za vlastiti život te imovinu. Uistinu, ubrzo su uslijedili četnički pokolji muslimanskog stanovništva koji su pokazali da strah nije bio neopravdan. U izvještaju Glavnog stožera domobranstva može se iščitati da se muslimani protive sustavnom istrebljenju Srba, te da se boje da će se isti postupci kasnije primijeniti i na njih.²⁹

Polako je raslo raspoloženje otvorenog protesta muslimana protiv terora nad Srbima i ono se manifestiralo u akcijama uglednih građana. Posljednjih mjeseci 1941. godine u nekoliko gradova Bosne i Hercegovine objavljene su takozvane muslimanske rezolucije čiji su potpisnici bili predstavnici pojedinih muslimanskih organizacija, istaknute osobe muslimanskog javnog života. Prvo je 14. kolovoza u Sarajevu, tijekom godišnje skupštine organizacije El-Hidaje u rezoluciji izražen protest protiv masovnih ustaških zločina te se skupština ogradila od onih muslimana koji su sudjelovali u istim tim zločinima, pozvavši sve muslimane da se u svojstvu vjernika klone svakog nasilja, a vlasti NDH da omoguće red i sigurnost. Ubrzo su se zasebne rezolucije donijele u Prijedoru, na konferenciji Vakufskog povjerenstva, u Sarajevu, nakon sastanka glavnog odbora El-Hidaje, muslimanskih društava i javnih radnika, u Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli. Ove su rezolucije bilo istovremeno uručivane visokim ustaškim uglednicima, prvenstveno muslimanima kao što su braća Kulenović, ali i običnom muslimanskom stanovništvu. Generalno se u rezolucijama, uz već navedeni protest i ograđivanje od ustaških zločina protiv Srba, traži onemogućivanje vjerske netrpeljivosti i pravo na život i imovinu svim građanima, bez obzira kojoj vjeri pripadali.³⁰

Među muslimana koji su inicijalno prihvatili NDH, ali nisu bili u potpunosti zadovoljni kasnijim razvojem situacije, pojavila se zasebna grupacija koja se za zalagala za autonomni položaj Bosne i Hercegovine. Početkom 1942, u situaciji kada se dobar dio snaga Narodnooslobodilačkog pokreta premješta u Bosnu, među određenim uglednim muslimanima, tj. poslovnim ljudima,

²⁸ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 211.

²⁹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 200.-201.

³⁰ Isto 201.-202.

intelektualcima i vjerskim dužnosnicima, poput Uzeira Hadžihasanovića, Muhameda Pandže i dr., javila se ideja o formiranju muslimanskih oružanih snaga. Nakon što je vodeću ulogu u tome djelovanju preuzelo društvo El-Hidaje, poslana je delegacija Anti Paveliću sa zadaćom prikaza teškoća s kojima se muslimani svakodnevno nose i zahtjevom da se takvo stanje promjeni. Budući da nisu bili zadovoljni poglavnikovim obećanjima, okrenuli su se Njemačkoj, tada još uvijek vjerujući u njemačku pobjedu. Stoga su 1. studenog 1942. Hitleru uputili tzv. *memorandum* u kojem su predložili da se osnuje Župa Bosna, zasebna političko-administrativna jedinica koja bi imala sjedište u Sarajevu, a na čijem bi čelu bio šef imenovan od Hitlera osobno. Nadalje, zatraženo je osnivanje *Bosanske straže*, posebne bosansko-muslimanske legije te odlazak ustaških jedinica s prostora Župe Bosne. Ovaj memorandum predstavlja novu razinu suprotstavljanja muslimana ustaškom pokretu jer je svojim sadržajem mnogo radikalniji i otvoreniji od rezolucija izraženih krajem 1941. godine. Međutim, njemačke vlasti nisu imale interesa ispuniti glavne političke zahtjeve muslimana, te su memorandumu poklonili tek ograničenu pažnju u smislu djelomičnog ispunjenja vojnih zahtjeva. Ovo se ostvarilo u obliku 13. SS dobrovoljačke bosansko-hercegovačke brdske divizije koja je osnovana u svibnju 1943. godine. Od svibnja sljedeće godine bila je poznata i kao „Handžar-divizija“, činilo ju je 60% muslimana te 40% Nijemaca, a korištena je u borbama protiv partizana.³¹

Na temelju svega može se zaključiti da je proustaška grupa muslimana koja je podržavala ustaški režim ostala u manjini, osamljena i izolirana, a da se mišljenje većine muslimanskog stanovništva može iščitati iz navedenih muslimanskih rezolucija. Tijekom vremena jačao je i muslimanski autonomaški pokret te onaj muslimanski element koji je išao u pravcu narodnooslobodilačke borbe, imajući svoje vođe među komunistima muslimanima.³²

5. Odnos vlasti prema Židovima i Romima

Odnos vlasti prema Židovima i Romima stavljen je pod zajedničko poglavlje zato što je odnos prema obama narodima bio određen rasnim zakonodavstvom, tj. zakonskim odredbama o rasnoj pripadnosti.³³ Samim time on se kvalitativno znatno razlikuje od odnosa prema bosansko-hercegovačkim muslimanima ili od odnosa prema Srbima unutar granica NDH.

³¹ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 211.-215.

³² Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 202.

³³ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 381.

5.1 Rasno zakonodavstvo

Ustaški je režim, po uzoru na naciste, od početka radio na tome da stvori „čisti hrvatski životni prostor“, a na tome su im se putu osim Srba, našli i Židovi te Romi. Za svoj teror ustaški je režim nastojao stvoriti određenu pravnu podlogu, koja se najbolje ocrtava u zakonskim odredbama koje je potpisivao poglavnik.³⁴

Već 17. travnja, dan nakon Pavelićeva povratka u domovinu, izdana je *Zakonska odredba za obranu naroda i države*, prva u nizu odredaba koje će odrediti odnos novonastale države prema svima nepodobnima. Ova odredba nije eksplicitno usmjerena protiv Židova i Roma, već protiv onoga „tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti...“³⁵ Oni tada postaju „krivcem zločina veleizdaje“ te ih očekuje „kazna smrti.“³⁶ Istom se odredbom ovlašćuje ministra pravosuđa da osnuje „izvanredne narodne sudove od tri osobe, koji imaju suditi hitnim postupkom.“³⁷ Svjesno upotrebljavanje sintagmi poput *čast ili životni interesi hrvatskog naroda* ostavlja vrlo širok prostor onima koji taj zakon trebaju provesti u djelo te su se stoga mnogi, i krivi i nevini, mogli naći na udaru režima. Ustanovljavanje izvanrednih sudova samo je dodatno pomoglo zaobilaženje redovne pravne procedure.

Već sutradan, 18. travnja, poglavnik je proglasio *Zakonsku odredbu o sačuvanju hrvatske narodne imovine* u kojoj se jasno spominju Židovi, a kojom se proglašavaju ništavnim „svi pravni poslovi između Židova međusobno i Židova i trećih osoba sklopljenih dva mjeseca prije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske... ako vrijednost pravnog posla prelazi iznos od 100 000 dinara, i ako ih naknadno ne odobri ministar pravosuđa“.³⁸ Sve točke ove zakonske odredbe usmjerene su isključivo na Židove, što možemo smatrati prvim otvorenim iskazom rasizma u jednoj zakonskoj odredbi. Ona je za cilj imala materijalno oslabiti Židove te ih upozorava na njihov položaj u novom društvu.

³⁴ Bogdan Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, (Zagreb: Globus, 1983), 117.

³⁵ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 149.

³⁶ Isto 149.

³⁷ Isto 149.

³⁸ Isto 149.

30. travnja 1941. godine bio je tragičan dan za Židove koji su se zatekli na području netom osnovane NDH. U *Narodnim novinama* toga su dana objavljene tri vrlo bitne zakonske odredbe, a samim objavljivanjem odmah su stupile na snagu, kako je naglašeno u tekstu odredbi.³⁹

Prva od triju odredaba bila je *Zakonska odredba o državljanstvu* kojom su određeni uvjeti za posjedovanje državljanstva Nezavisne Države Hrvatske te privilegije koje taj položaj sa sobom nosi. Značajna je *Točka 2.* ove odredbe u kojoj se jasno navodi da je državljanin „državni pripadnik arijskog podrijetla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilački~~hm~~ težnji hrvatskoga naroda.“ Ključna sintagma, *arijsko podrijetlo*, precizno i opširno je objašnjena u drugoj po redu proglašenoj odredbi, *Zakonskoj odredbi o rasnoj pripadnosti*.

Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti u sedam točaka objašnjava rasnu pripadnost i potrebne uvjete da bi se nekoga moglo smatrati arijcem ili nearijcem. Osoba arijskog podrijetla je definirana kao osoba „koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe.“⁴⁰ Ovo se podrijetlo kod katolika dokazivalo „krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka).“ Za pripadnike islamske vjerske zajednice bilo je potrebno „posvjedočenje dvojice vjerodostojnih svjedoka, koji su poznavali njihove pretke, da među njima nema osoba nearijskog podrijetla.“⁴¹ Situacija je bila jasna za osobe koje su u drugom koljenu imale samo jednog pretka koji je Židov ili drugi europski nearijac. Takve osobe prema točki 2. „izjednačuju se obzirom na stjecanje državljanstva s osobama arijskog porijekla.“⁴² Puno je složenije bilo priznavanje arijskog podrijetla za osobe koje su u drugom korijenu imali dva pretka Židova. Oni su mogli biti izjednačeni s arijevcima ukoliko ih ne isključuju odredbe iz *Točke 3.*, podtočke 2., u kojoj se, primjerice, navode osobe koje za bračnog druga imaju Židova ili pak nezakonita djeca s Židovom rođena poslije 31. siječnja 1942. godine. S druge strane, „osobe koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi“ jednoznačno su definirane kao Židovi, s tim da „djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve [sic] vjere ili su se u toj vjeri rodili.“⁴³ Zanimljivo je da je Poglavnik, prema *Točki 6.*, sebi ostavio mogućnost i prostora da prizna sva prava osobama nearijskog podrijetla i njihovim bračnim supružnicima ako „su se prije 10. travnja 1941. iskazale zaslužnima za Hrvatski narod, napose za njegovo oslobođenje“.⁴⁴ Ovdje

³⁹ Isto 160.-164.

⁴⁰ Isto 160.

⁴¹ Isto 160.

⁴² Isto 160.

⁴³ Isto 161.

⁴⁴ Isto 161.

se jasno vidi da je Pavelić već tada bio svjestan da si mora ostaviti pravne osnove da pomiluje neke svoje poznanike i prijatelje.

I dok velik dio ove zakonske odredbe analizira i određuje status Židova, Romima je posvećena jedna jedina rečenica u četvrtoj točki odredbe: „Kao Ciganin u smislu ove zakonske odredbe vrijedi osoba, koja potječe od dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi.“⁴⁵ Pavelić je vrlo vjerojatno bio svjestan da će se s Romima moći obračunati znatno lakše nego sa Židovima, uzimajući u obzir njihov izrazito marginaliziran društveni položaj te raširenu neobrazovanost. Upravo im zato posvećuje tek jednu rečenicu ovoga zakona, ali rečenicu koja je svojim sadržajem znatno oštrija nego one koje su se ticale Židova. Kako se jasno vidi, sve osobe koje se u drugom koljenu imale dva Roma kao pretka, bile su označene kao Romi. Kako je već analizirano, ovo nije bio slučaj kod Židova, gdje su pojedinci mogli biti izjednačeni s arijcima čak i ukoliko bi imali dva pretka drugog koljena koji su bili Židovi.

Pavelić i Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, na čiji su prijedlog i donesene zakonske odredbe, išli su toliko daleko da su osnovali „rasnopolitičko povjerenstvo koje donša mnijenja i prijedloge o svim dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti.“⁴⁶ O ovim dvojbenim slučajevima konačnu bi odluku donosilo Ministarstvo unutarnjih poslova.⁴⁷

Treća zakonska odredba proglašena toga dana naslovljena je kao *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda*. Tom se odredbom jasno zabranjuje „brak Židova i inih osoba, koje nisu arijskog podrijetla s osobama arijskog podrijetla“.⁴⁸ Isto je tako zabranjen i brak dvaju osoba koje imaju jednog pretka drugog koljena koji je Židov ili drugi europski nearijac. Propisana su i tri slučaja u kojima su potrebne posebne dozvole za brak u raznim kombinacijama u kojima se spominju Židovi i Romi. Također je eksplicitno zabranjen „zločin oskrnuća rase“ koji podrazumijeva „izvanbračno spolno općenje Židova ili ine osobe, koja nije arijske krvi, sa ženskom osobom arijskog podrijetla“.⁴⁹ Anulirane su promjene židovskih prezimena poslije 1. prosinca 1918. godine, a nearijevcima je zabranjeno i isticanje bilo kakvih hrvatskih nacionalnih simbola.⁵⁰ U svim ovim rasnim odredbama jasno se vidi da su Pavelić i ustaško vodstvo strahovali od „onečišćenja“ rasno čiste hrvatske nacije, čvrsto se nadovezujući na nacističku rasnu ideologiju.

⁴⁵ Isto 161.

⁴⁶ Isto 161.

⁴⁷ Isto 161.

⁴⁸ Isto 163.

⁴⁹ Isto 163.

⁵⁰ Isto 163.

Nedugo nakon rasnih zakona, 5. lipnja 1941., stupila su na snagu dva zakona koja su ograničila ekonomsko djelovanje Židova. Prema *Zakonskoj odredbi o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća* svaki je Židov bio dužan u roku od 20 dana „prijaviti ministarstvu narodnog gospodarstva, uredu za obnovu privrede, svoju imovinu.“⁵¹ Onima koji se ne bi pokorili ovoj naredbi bila je predviđena od jedna do deset godina zatvora i oduzimanje iste te imovine. Nadalje, država si je dala pravo „dalje voditi, dati u zakup, prodati ili likvidirati u korist državne blagajne“⁵² poduzeća koja je zaplijenila prema ovoj zakonskoj odredbi. Vlasti su očito pretpostavila da će u provođenju ove zakonske odredbe, kojom je država istovremeno ekonomski oslabila Židove, a sebi priskrbila izvor velike novčane zarade, biti određenih otpora od strane običnih građana pa je istoga dana donijela i *Zakonsku odredbu o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka* u kojoj je, pod prijetnjom od jedna do pet godina zatvora, strogo zabranjeno prikrivanje židovskog imetka i sklapanje pravnih poslova za Židova.⁵³

Ante Pavelić napustio je Zagreb 6. svibnja 1945. te je nakon nekog vremena preko Austrije i Italije privremenu sigurnost pronašao u Argentini.⁵⁴ Međutim, za razliku od Adolfa Hitlera koji je do svoje smrti ostao vjeran svojim tvrdim antisemitskim stajalištima, Pavelić je 3. svibnja 1945. potpisao *Zakonsku odredbu o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost* u kojoj se navodi da proglašenjem ove odredbe u Narodnim novinama „prestaje među pripadnicima Nezavisne Države Hrvatske svako razlikovanje prema rasnoj pripadnosti.“⁵⁵ Ukinute su tako „sve zakonske odredbe, prema kojima se pripadnici Nezavisne Države Hrvatske razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi, izdani na temelju tih zakonskih odredbi“.⁵⁶

5.2 Genocid nad Židovima i Romima

Rasni zakoni od 30. travnja 1941. služili su kao osnova za sve protužidovske i proturomske mjere koje su u narednom periodu poduzimale vlasti NDH. Ubrzo su te iste vlasti prihvatile nacističko zakonodavstvo, ponegdje i sa znatnim zaoštavanjem.⁵⁷

⁵¹ Isto 195.

⁵² Isto 197.

⁵³ Isto 195.

⁵⁴ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 371.

⁵⁵ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 348.

⁵⁶ Isto 348.

⁵⁷ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 378.

5.2.1 Sudbina Židova

Ivo Goldstein navodi da su u prva tri mjeseca postojanja NDH „Židovi [...] izgubili državljanstvo, naređeno im je nošenje žute trake, izbacivani su iz stanova i kuća, oduzimana su im poduzeća i druga imovina, donesene su uredbе o upućivanju u logore u kojima će velika većina biti ubijena.“ Isti autor navodi da je samo oko 9000 Židova, od njih ukupno 40 000 na teritoriju NDH prije rata, doživjelo kraj rata. Najveći ih se dio, najmanje 7000 spasio bijegom u partizane ili u talijansku okupacijsku zonu i Italiju. Talijani nisu ubijali niti prepuštali Židove nacistima, iako su ih diskriminirali. Oko 1000 ih se vratilo iz raznih koncentracijskih logora, a samo je nekoliko stotina uspjelo preživjeti ostavši na okupiranom području. Uspjeli su to pretežno potkupljivanjem ustaških dužnosnika, osobnim i obiteljskim vezama, mješovitim brakovima te zauzimanjem Katoličke crkve. Već do proljeća 1942. preko 60% Židova bilo je ubijeno ili deportirano, a u kolovozu 1942. i svibnju 1943., u suradnji Nijemaca i ustaške policije više do 5000 preostalih Židova iz NDH bilo je deportirano u nacističke logore smrti koji su bili raspoređeni diljem tada okupirane Poljske.⁵⁸

5.2.2 Sudbina Roma

U brojnim europskim zemljama tijekom Drugog svjetskog rata pristupilo se rješavanju takozvanog „ciganskog pitanja“. Ovo razdoblje netrpeljivosti prema Romima, zbog njihove različitosti u stilu i načinu životu, doživjelo je svoje manifestacije i na prostoru NDH.⁵⁹ Nakon što su 30. travnja doneseni rasni zakoni, u kojima su Romi jasno definirani, vlasti NDH-a pristupile su popisivanju Roma prema odredbi Ministarstva unutarnjih poslova NDH donesenoj 3. srpnja 1941.⁶⁰ Zbog ratnih neprilika, vlasti su odustale od kolonizacije Roma, a okrenule su se sustavnoj deportaciji Roma u Jasenovac, koja je određena odredbom Ustaške nadzorne službe od 19. svibnja 1942.⁶¹ Ta je odredba, potvrđena od Ravnateljstva za javni red i sigurnost, izdana svim župskim redarstvenim oblastima, a naređuje da „moraju biti pokupljeni svi Cigani na području svojih kotareva i zatim predani kotarskim oblastima.“⁶² Lažnim obećanjima o navodnoj kolonizaciji u „cigansku državu“, vraćanju u Rumunjsku ili odlasku na rad u Sloveniju vlasti su nastojale minimalizirati otpor Roma pri realizaciji deportacija u Jasenovac. Većina je poslušno slijedila

⁵⁸ Isto 378.-380.

⁵⁹ Danijel Vojak, Bibijana Papo i Alen Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, (Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015), 19.

⁶⁰ Isto 29.-30.

⁶¹ Isto 31.-34.

⁶² Narcisa Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, (Jasenovac-Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003), 41.

upute ustaša vjerujući kako idu na mjesto gdje će moći mirno živjeti, dok se samo dio opirao.⁶³ Najveći dio Roma stigao je u Jasenovac između svibnja 1942. i kraja ljeta iste godine, i u istom je tom periodu veliki dio njih ubijen. Nekolicina njih preživjela je do ljeta 1945. jer su logorskim vlastima pomagale pri ubijanju i pokapanju logoraša.⁶⁴ Romi su prvotno smješteni u napušteno selo Uštica nedaleko od Jasenovca. Nedugo nakon njihova dolaska ondje su započela pojedinačna i skupna ubojstva, a selo je dobilo naziv „ciganski logor“. U kasnijem periodu Romi su direktno premješteni na Gradinu na desnoj obali Save gdje su likvidirani bez obzira na to jesu li bili muškarci, žene ili djeca.⁶⁵

Vrlo je teško dati ukupan broj romskih žrtava u Drugom svjetskom ratu na prostoru NDH zbog raznih poteškoća. Jedan od njih je činjenica da se Rome u Jasenovcu nije bilježilo pojedinačno, kao druge zatočenike, već prema dolasku „željezničkih vagona“. Također, dio njih je dolazio u logor pješice u dugotrajnim marševima.⁶⁶ Još do jozefinskih popisa iz 18. stoljeća pa sve do 2011. vlasti su imale poteškoća pri popisu romskog stanovništva zbog nomadizma Roma, njihove etničke mimikrije i loše metodologije samih popisa. Ipak, ti popisi jasno svjedoče o razmjeru demografskih gubitaka romskog stanovništva.⁶⁷ U popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine, temeljenom na vjeroispovijesti i materinjem jeziku, 14 540 stanovnika osoba na području Hrvatske se izjasnilo da kao materinji govore „ciganski“ jezik. Prema prvom poslijeratnom popisu iz 1948. u Hrvatskoj je bilo tek 405, a u Bosni i Hercegovini 422 Roma.⁶⁸ Narcisa Lengel-Krizman, je u svojim istraživanjima, za koje i sama navodi da sadrže manjkavosti i tijekom kojih se susrela s mnogim poteškoćama, došla do brojke od 8570 romskih žrtava.⁶⁹ Ivo Goldstein navodi da je na području NDH stradalo oko 15 000 Roma, gotovo cijela romska populacija s tog prostora.⁷⁰

Specifičnu je sudbinu imalo romsko stanovništvo islamske vjeroispovijesti, tada poznato kao „Bijeli Cigani“. Pojedinci iz islamskih društvenih elita i vjerskih vlasti u Bosni i Hercegovini intervenirali su kako bi zaštitili ovu posebnu vjersko-etničku skupinu. Nakon formiranje Komisije, izradili su stručni elaborat u kojem se obrazlaže da se ti Romi trebaju smatrati arijevcima jer su kao sastavni dio hrvatskog stanovništva pohrvaćeni i asimilirani. Nakon što su vlasti NDH

⁶³ Vojak, Papo i Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 35.-38.

⁶⁴ Isto 58.

⁶⁵ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 380.

⁶⁶ Vojak, Papo i Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 41.

⁶⁷ Isto 56.-57.

⁶⁸ Lengel-Krizman, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, 31.-32.

⁶⁹ Isto 60.

⁷⁰ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 380.

prihvatile elaborat, krajem kolovoza 1941. godine prestalo je popisivanje „Bijelih Cigana“. Unatoč odredbi, gotovo godinu dana kasnije, nakon 19. svibnja 1942. vlasti su ipak organizirale deportaciju „Bijelih Cigana“. Međutim, reakcija 27 muslimanskih uglednika iz Zenice u obliku Rezolucije primorala je Ministarstvo unutarnjih poslova da 29. svibnja 1942. prekine daljnje deportacije „Bijelih Cigana“, priznavši ih kao arijevence.⁷¹

6. Odnos vlasti prema Srbima

Vlasti NDH primijenile su posebnu politiku i sustav terora nad Srbima koji su se zatekli u granicama nove države. Ova se politika kroz četiri godine opstanka NDH mijenjala s obzirom na unutrašnjopolitičke okolnosti, poput pojave partizanskog pokreta, ali i na vanjskopolitičke okolnosti, poput ograničenja iseljavanja Srba u Srbiju izdanih od strane Nijemaca. Kroz taj period ustaški je režim, prilagođavajući se novonastalim okolnostima sustavno mijenjao retoriku, te od isključivih progona i iseljavanja Srba s početka svoje vlasti, postupno prešao na nužnu djelomičnu emancipaciju srpskog stanovništva na području NDH.

6.1 Ideološka podloga netrpeljivosti prema Srbima

Prije svega je nužno ponovo naglasiti podatak da je na području NDH živjelo oko 1 800 000 Srba koji su tako činili gotovo trećinu ukupnoga stanovništva ove države.⁷² Tako brojna etnička skupina predstavljala je veliku prepreku u stvaranju etnički čistog hrvatskog prostora, odnosno u realizaciji osnovne ustaške ideologije. Razlika u odnosu prema Židovima i Romima, koji je određen odredbama o rasnoj pripadnosti, je u tome što vlasti NDH nisu imale precizan plan što učiniti s mnogobrojnim Srbima. Međutim, među dijelom ustaških dužnosnika javila se ideja kako odgovoriti na takozvano „srpsko pitanje“. Oblikovalo se načelo da treba „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu pokrstiti“. Važno je napomenuti da ove sintagme nisu nikada pronađene u ustaškim programskim spisima ili u tisku NDH, ali dobro informirani suvremenici i drugi razni izvori govore u prilog tome da je teror nad Srbima išao u pravcu realizacije ideje o trećinama.⁷³

Budući da je politika prema Židovima i Romima zapravo predstavljala kopiranje njemačke rasne politike, vlasti su NDH u političkoj propagandi više prostora posvećivali demoniziranju i progonu Srba, specifičnom „pitanju“ ustaške države. Ustaše su svoje stajalište o srpskom pitanju

⁷¹ Vojak, Papo i Tahiri, *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 44.-46.

⁷² S. Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, str. 40

⁷³ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 381.

definirale već u vrijeme emigracije, a konkretnu su politiku mogli realizirati dolaskom na vlast.⁷⁴ Već u proglasu zamjenika poglavnika Slavka Kvaternika upućenom „Braći Muslimanima“ poziva ih se da okrenu „oružje na naše neprijatelje Srbe.“⁷⁵ Vrhunac političke propagande protiv Srba bio je tijekom svibnja i lipnja 1941. godine kada su na političkim skupovima diljem NDH visoki ustaški dužnosnici predstavljali osnovne postavke, zadaće i ideje nove države. Među njima su se posebno istakli pojedinci poput Mile Budaka, Mladena Lorkovića, Andrije Artukovića i drugih.⁷⁶ Tako Mile Budak u govoru u Slavonskom Brodu kaže „ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina“, opravdavajući masovna iseljavanja.⁷⁷ Mirko Puk, se pozivao na povijesne argumente navodeći da su Srbi „uvijek bili protivnici svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda“.⁷⁸ Srbi su se nastojali prikazati kao trajna opasnost za opstanak hrvatskog naroda, a bilo im je sugerirano da u novoj državi više nemaju mjesta.⁷⁹

6.2 Pravna i sudska podloga odnosa prema Srbima

Iako se rasno zakonodavstvo nije odnosilo na Srbe, donesen je niz zakonskih odredaba i odluka lokalnih vlasti kojima su jasno ograničena prava srpskog naroda, te pravno „opravdani“ progoni. Prva od njih je već opisana *Zakonska odredba za obranu naroda i države* od 17. travnja 1941. kojom se pripisuje smrtna kazna svakome tko „je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti“.⁸⁰ Istoga dana je donesena odluka o preimenovanju ulica i trgova u Zagrebu „s nazivima i imenima ljudi, koji su bili najveći neprijatelji hrvatskog naroda“ kako bi se uklonilo sve što podsjeća na „žalosnu davnu i nedavnu hrvatsku prošlost i robovanje.“⁸¹ Da su Srbi spadali u ovu kategoriju neprijatelja, svjedoči to da su promijenjeni nazivi poput *Trg kralja Aleksandra*, *Trg kralja Petra*, *Beogradska ulica*, *Obradovićeve ulica* itd. Nekoliko dana kasnije, Pavelić je u vrlo kratkoj *Zakonskoj odredbi o zabrani ćirilice* jasno naglasio da se „na području NDH zabranjuje uporaba ćirilice.“⁸² Ovom se odredbom direktno diralo u kulturu srpskog pravoslavnog naroda na području NDH, zabranjujući im uporabu njihovog povijesnog pisma. Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu 7. svibnja 1941. naredilo je „da se u roku od 48 sati provede evakuacija svih stanovnika

⁷⁴ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163.

⁷⁵ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 135.

⁷⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163.

⁷⁷ *Hrvatski narod*, 16. VI 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163.

⁷⁸ *Hrvatski narod*, 3. VI 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 164.

⁷⁹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 163.-164.

⁸⁰ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 149.

⁸¹ Isto 150.-151.

⁸² Isto 151.

Srba“ iz sjevernog elitnijeg dijela grada u južni dio grada.⁸³ Ista je institucija toga dana odredila i da se „stanovnici grada Zagreba srpsko-pravoslavne vjere smiju [...] kretati na području grada Zagreba od 8 sati prije podne do 6 sati poslije podne.“ Nakon toga vremena „ne smiju izlaziti i imadu se zadržavati u svojim stanovima.“⁸⁴

Već se u *Zakonskoj odredbi za obranu naroda i države* propisuje osnivanje izvanrednih narodnih sudova koji su bez ikakve značajne procedure, na banalne te neosnovane optužbe pojedinaca izricali na tisuće presuda.⁸⁵ 20. svibnja 1941. *Zakonskom odredbom o prijekim sudovima* osnovani su prijeki sudovi⁸⁶ koji se u praksi nisu znatno razlikovali od izvanrednih narodnih sudova, ali su imali ingerenciju na određenom teritoriju. Krajem lipnja su posebnom zakonskom odredbom osnovani pokretni prijeki sudovi koji su imali nadležnost na čitavom državnom području, a sredinom srpnja veliki izvanredni narodni sudovi na kojima se moglo ponovo raspraviti i promijeniti presuda prethodno ustanovljenih sudova. Tako je formirano tijelo specijalnog kaznenog sudstva, koje je provodilo politiku terora nad srpskim pravoslavnim stanovništvom i drugima. S vremenom su ingerencije ovih sudova jačale, što jasno svjedoči o rastu nezadovoljstva ustaškom vlašću. Redovni su sudovi tako svedeni isključivo na formalnu razinu jer su osnova sudske prakse ustaških vlasti bili upravo specijalni sudovi.⁸⁷

6.3 Iseljavanje i masovni pokolji Srba

Prisilno iseljavanje Srba, ali i konstantno poticanje terorom na dobrovoljno iseljavanje, bilo je jedno od metoda kojima su se vlasti NDH nastojale suočiti sa „srpskim pitanjem“. U Zagrebu su masovna uhićenja i iseljavanja započela već 5. i 6. srpnja 1941., dok su diljem NDH masovna iseljavanja počela nekoliko dana kasnije, 10. i 11. srpnja.⁸⁸ U svrhu organizacije cijelog pothvata, vlasti su osnovale i posebno Državno ravnateljstvo za ponovu kojemu je glavna zadaća bila organizacija „iseljavanja stranog življa iz Nezavisne Države Hrvatske“.⁸⁹ Oni Srbi koji su uhićeni na prostoru sjeverozapadne Hrvatske te dijela Slavonije i Bosne i Hercegovine deportirani su u logore u Požegi, Sisku i Bjelovaru. Od 25 000 Srba koji su bili zatočeni u ovim logorima, tek pola njih je uspješno iseljeno u Srbiju zbog određenih problema na vanjskom i unutarnjem planu.

⁸³ Isto 172.

⁸⁴ Isto 172.

⁸⁵ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 159.

⁸⁶ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 182.

⁸⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 160.-162.

⁸⁸ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 381.

⁸⁹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 168.

Međutim, većina Srba koji su napustili NDH bili su potjerani preko Drine u zbjegovima, ili su samostalno, svakodnevno svjedočeći nasilju i pokoljima, pobjegli s teritorija NDH. Srbija je tada bila pod njemačkim okupacijskim vlastima i one su u kolovozu 1941. zabilježile već 180 000 srpskih izbjeglica, od kojih je većina bila iz NDH.⁹⁰ Međutim, u Srbiji su se Nijemci tijekom ljeta 1941. susreli s oružanim ustankom stanovništva, pa im masovno useljavanje izbjeglica iz NDH nije bilo u interesu zbog moguće destabilizacije područja pod njihovom upravom. Iz tih su razloga krajem srpnja te tijekom kolovoza i rujna 1941. Nijemci na nekoliko organiziranih konferencija vlastima NDH dali do znanja da više neće primati izbjeglice.⁹¹

Masovne i pojedinačne likvidacije Srba počele su vrlo brzo nakon uspostave NDH. Već 28. travnja 1941. u Gudovcu kraj Bjelovara ubijena su 192 Srba koja su prethodno nasumično prikupljena, 9. i 10. svibnja u Hrvatskom Blagaju ubijeno je gotovo 400 Srba, a tijekom noći 12./13. svibnja ubijeno je 300 srpskih muškaraca starosti od 16-60 godina iz Gline. Paralelno su pojedinačno ubijani mnogi istaknuti Srbi. Ovi nabrojani, i mnogi drugi pokolji, zbili su se par mjeseci prije početka oružanog otpora. Dakle, pokolji nisu bili izazvani oružanim otporom. Iako su općenito za cilj imali obeshrabriti srpsko stanovništvo za otpor pri masovnim iseljavanjima koja su ubrzo uslijedila, pokolji su bili kontraproduktivni jer je velik broj Srba pobjegao pred ustašama u partizane.⁹²

6.4 Pritisak na vjersko opredjeljenje Srba

6.4.1 Prekrštavanje Srba

Sredinom srpnja u NDH je umjesto naziva srpsko-pravoslavna vjera uveden naziv grčko-istočna vjera,⁹³ naziv korišten prije 1918. godine.⁹⁴ Bio je to, naravno, još jedan od koraka u zatiranju srpskog identiteta i nazivlja. No, napad na vjersko opredjeljenje Srba započeo je par mjeseci ranije, *Zakonskom odredbom o prelazu s jedne vjere na drugu*, donesenom 3. svibnja 1941. godine. Njom se ukidaju „svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prelaza s jedne vjere na drugu“ dok je za valjanost prelaza „potrebno [...] da stranka, koja mijenja vjeru ... dobije potvrdu o toj svojoj prijavi“.⁹⁵ U ustaškom se tisku propagirao prijelaz Srba u rimokatoličku vjeru koji bi im

⁹⁰ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 382.

⁹¹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 170.-171.

⁹² S. Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, 40.-41.

⁹³ Narodne novine, br. 80, 19. srpnja 1941. Citirano prema: Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, (Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014), 46

⁹⁴ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 128.

⁹⁵ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 170.

priskrbio status ravnopravnih građana NDH. Naravno da ovi prijelazi, pod pritiskom sveprisutnog terora i masovnih ubojstava, nisu bili temeljeni na savjesti, već na spašavanju vlastitog života. Iza svega toga došlo je i do ideološke preobrazbe u ustaškom vodstvu koje je počelo razlikovati srpsko stanovništvo na području Bosne i Hercegovine te Hrvatske, koje je prihvatilo pravoslavlje u vrijeme vladavine Turaka, od „pravih Srba“.⁹⁶ Ante Pavelić je tako u jednom tjedniku izjavio da „pravih Srba u Hrvatskoj nema mnogo“ te da su „većim dijelom [...] to Hrvati srpsko-pravoslavne vjere i Vlasi.“ To je nastojao potvrditi lažima da se među Srbima „primjećuje jaki pokret sa ciljem da se vrate hrvatstvu i prijeđu na katoličku vjeru.“⁹⁷ Preduvjet za prijelaz na katoličku vjeru, koji su provodili katolički župni uredi, bilo je pribavljanje *potvrde o osobnoj čestitosti*, s tim da je srpska inteligencija takve potvrde mogla dobiti jedino u izvanrednim okolnostima. Prekrštavanje je od kolovoza 1941. počelo dobivati masovne razmjere u kojima se, čak i prema napucima Ministarstva unutarnjih poslova NDH, sve manje pažnje obraćalo na navedene formalnosti. O sistematičnosti postupka svjedoči činjenica da je u Ravnateljstvu za ponovu čak osnovan i poseban Vjerski ured koji se bavio prijelazima s pravoslavne na katoličku, protestantsku i islamsku vjeru. Fikreta Jelić-Butić, referirajući se na Vladimira Strugara, u svojoj knjizi donosi podatak da je oko 240 000 Srba prekršteno u razdoblju od 1941.-1942.⁹⁸

6.4.2 Hrvatska pravoslavna Crkva

Ideju o osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve prvi je puta službeno i javno najavio Ante Pavelić u svome govoru u Hrvatskom državnom Saboru, 28. veljače 1942.⁹⁹ Tada je rekao da „u Hrvatskoj državi ne može biti srpske pravoslavne crkve... ni grčko pravoslavne crkve ... jer su svugdje u svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve.“ Pavelić nastavlja da „u hrvatskoj državi može biti [ili] internacionalne crkvene organizacije“ ili partikularne „koja može biti samo hrvatska... koja u svome duhovnom životu vrši i uživa potpunu duhovnu slobodu, slobodu savjesti, ali u svim drugim stvarima mora biti pod nadzorom hrvatske države i njezinih oblasti.“¹⁰⁰

Dana 3. travnja 1942. donesena je *Zakonska odredba o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi* prema čijoj se prvoj točki „na području Nezavisne Države Hrvatske osniva [...] Hrvatska pravoslavna crkva, koja je samostalna (autokefalna).“¹⁰¹ U toj je odredbi naglašeno da će se njeno ustrojstvo i

⁹⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 172.-173.

⁹⁷ *Neue Ordnung*, 24. VIII. 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 173.

⁹⁸ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 174.-175.

⁹⁹ Isto 176.

¹⁰⁰ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 242.

¹⁰¹ Isto 262.

djelokrug urediti Ustavom. Ustav je donesen početkom lipnja, a prema njemu se na čelu crkve nalazi patrijarh. Upravno je bila podijeljena na četiri eparhije kojima su rukovodili episkopi, a bile su to zagrebačka, sa sjedištem u Zagrebu, brodska, sa sjedištem u Bosanskom Brodu, petrovačka, sa sjedištem u Bosanskom Petrovcu te sarajevska eparhija, sa sjedištem u Sarajevu.¹⁰² Iako je prema Ustavu na čelu crkve trebao biti patrijarh, za njenog je poglavara, zbog ratnih okolnosti, postavljen mitropolit Germogen.¹⁰³ Iako nije formalno imenovan za patrijarha, Germogen je u praksi vršio tu funkciju.¹⁰⁴ Pri polaganju prisege u prisustvu Ante Pavlelića, Germogen je prisegnuo da će „državi Hrvatskoj i Poglavniku kao predstavniku njezinog rukovodstva vjeran biti“ te da će „službene tajne čuvati i probitke Hrvatske pravoslavne crkve uvijek zastupati, braniti i promicati.“¹⁰⁵

Iako Hrvatska pravoslavna crkva nije naišla na velik odaziv među vjernicima, njen primarni cilj bio je potiskivanje Srpske pravoslavne Crkve iz svijesti pravoslavnih Srba. Sve je bilo popraćeno velikom propagandom u kojoj se naglašavala tobožnja ravnopravnost Srba.¹⁰⁶

7. Realizacija terora – primjer Jasenovca

Na primjeru sustava koncentracijskih logora Jasenovac prikazat će se djelovanje ustaških logora smrti. Prije toga je bitno predstaviti Ustašku nadzornu službu, instituciju koja je odigrala ključnu ulogu u organiziranju logora i provođenju masovnih pokolja, te zakone pomoću kojih je ustaški režim nastojao legitimirati rad logora.

7.1 Ustaška nadzorna služba

Uz političko-organizacijsku granu te Ustašku vojnicu, Ustaška nadzorna služba (UNS) činila je treću okosnicu ustaškog pokreta. Prema Pavelićevoj „odredbi o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta“, jedna od zadaća UNS-a, uz kontrolu rada ustaških i državnih dužnosnika, bila je „pobijati sav onaj možebitni rad, koji bi išao na štetu hrvatske državne nezavisnosti, na štetu širokih hrvatskih narodnih slojeva i seljačkog naroda napose, te koji bi na bilo koji način pokušao ugroziti tekovine hrvatske oslobodilačke borbe.“¹⁰⁷ Suviše neprecizno i široko definiranje zadaće

¹⁰² Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 176.

¹⁰³ Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 131.

¹⁰⁴ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 176.

¹⁰⁵ Ivan Košutić, *Rađanje, život i umiranje jedne države: 49 mjeseci NDH*, Prva knjiga (Zagreb: Stručna i poslovna knjiga, 1997), 347.

¹⁰⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 178.

¹⁰⁷ *Hrvatski narod*, 24. VI 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 109.

UNS-a otvorilo je mogućnosti raznolike interpretacije kompetencija te institucije. Iako su formalno ostali organi ustaškog pokreta trebali „podupirati [...] ustašku nadzornu službu u [...] njezinoj zadaći“¹⁰⁸, ona će do kraja svoga postojanja, siječnja 1943., u praksi imati najveću moć.¹⁰⁹

Organizacijski se služba dijelila prvotno na četiri ureda. Ustaško redarstvo, podijeljeno na komunistički, židovski i srpski odsjek, bavilo se političkim predmetima. Podjela na odsjeke ujedno jasno naznačuje i glavne protivnike ustaškog pokreta. Ustaška obavještajna služba provodila je istrage te izvršavala uhićenja. Značajna je Ustaška obrana koja se bavila organizacijom koncentracijskih logora, a činila je zasebnu vojničko-policijsku formaciju. Posljednji se ured nazivao Osobni odsjek, a kasnije je uveden i peti, Ustaška sigurnosna služba. Najnoviji ured također je izvršavao uhićenja, ali se ujedno bavio i organizacijom Pavelićeve tjelesne straže.¹¹⁰

Djelatnost UNS-a velikim je dijelom bila određena osobom Eugena Dide Kvaternika, koji je zahvaljujući svome položaju vršio veliki politički utjecaj u NDH.¹¹¹ Eugen Dido Kvaternik već je zauzimao poziciju ravnatelja za javni red i sigurnost kada je nekoliko mjeseci kasnije proglašen i prvim zapovjednikom Ustaške nadzorne službe. Na taj je način jedna te ista osoba došla na čelnu poziciju obje policijske službe u NDH. Igrao je ključnu ulogu u organizaciji i izgradnji sustava državnog terora te kasnije postao i njegov simbol.¹¹² Njemački opunomoćeni general u NDH, Edmund Glaise von Horstenau u svojim memoarima Eugena Didu Kvaternika naziva „patološkim sinom patološkog maršala“.¹¹³ Tijekom razgovora s tada već smijenjenim „patološkim maršalom“ Slavkom Kvaternikom, njemački general navodi da mu je Slavko Kvaternik rekao da „njegov sin Dido u duhu zapravo nije njegov, već sin Poglavnika, koji je u emigraciji odgojio čestita mladića u krvnika i sadista“.¹¹⁴

7.2 Zakoni o osnivanju logora

Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore objavljena je 26. studenog 1941. u *Narodnim novinama*. Prema odredbi, sve osobe „koje bi mogle ugroziti mir i spokojnost hrvatskoga naroda ili tekovine oslobodilačke borbe hrvatskog ustaškog pokreta, mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore.“

¹⁰⁸ *Narodne novine*, 26. VIII 1941. Citirano prema: Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 112.

¹⁰⁹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 107.-112.

¹¹⁰ Isto 112.

¹¹¹ Isto 112.

¹¹² I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 382.

¹¹³ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, (Zagreb: Disput, 2013), 161.

¹¹⁴ Isto 166.

Ovlast da osniva ovakve logore dobila je Ustaška nadzorna služba, a njezina grana, Ustaško redarstvo, pravo da uputi osobu na prisilni boravak te odredi trajanje tog boravaka te razinu opreza. Koliko je bila moć Ustaške nadzorne službe i njenih ureda svjedoči to da „odluci ustaškog redarstva o upućivanju na prisilni boravak u sabirne i radne logore nema pravnog lijeka ni tužbe na upravni sud.“¹¹⁵ Prisilni boravak u logorima zakonskom je odredbom bio ograničen između tri mjeseca i tri godine, a provedba cjelokupnog postupka bila je povjerena ustaškom nadzornom zapovjedniku.¹¹⁶ I u ovoj se odredbi jasno vidi da se svjesno koriste nejasne, neprecizne i apstraktne sintagme poput *mira i spokojnosti hrvatskog naroda* kako bi se Ustaškoj nadzornoj službi ostavilo što više prostora za djelovanje. Iako predviđa tek ograničenu vremensku kaznu, ova je zakonska odredba bitna iz perspektive genocida jer je predstavljala „pravnu“ podlogu za slanje ljudi u logore.

Sličnog sadržaja je i *Zakonska odredba o suzbijanju nasilnih kažnjivih čina proti državi, pojedinim osobama ili imovini* koja je stupila na snagu 22. srpnja 1942. godine. Međutim, ona se ponajviše tiče osoba i obitelji osoba „koje same ili u zajednici s oružanim skupinama narušavaju javni red i sigurnost, ili koje ugrožavaju mir i spokojstvo hrvatskog naroda“.¹¹⁷ Razlika je u tome da je nadležnost za upućivanje „na prisilan boravak u sabirne logore“ ovaj puta dobilo Ministarstvo unutarnjih poslova, točnije Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, koje je predstavljalo centralnu policijsku ustanovu NDH.¹¹⁸ Ovlasti su mu bile gotovo identične onima koje su prethodnim zakonom propisane Ustaškoj nadzornoj službi.¹¹⁹ Ako uzmemo u obzir cjelokupan tekst i datum stupanja ovoga zakona na snagu, možemo pretpostaviti da je on prvenstveno bio usmjeren protiv partizanskog djelovanja na području NDH.

Već u drugoj polovici travnja 1941. započelo je osnivanje logora na području NDH. Prvi među njima bili su Danica kod Koprivnice, Gospić, Jadovno, Slana, Metajna na otoku Pagu te Krušćica kod Travnika.¹²⁰ U logorima na Velebitu, otoku Pagu i Gospiću već do kraja kolovoza 1941. ubijeno je oko 24 000 ljudi,¹²¹ a logor Jadovno kraj Gospića, uspostavljen u lipnju, navodi se kao prvi logor u kojemu su vršena masovna pogubljenja Srba i Židova.¹²² Najveći

¹¹⁵ Isto 215.

¹¹⁶ Isto 216.

¹¹⁷ Isto 267.

¹¹⁸ Krizman, *NDH između Hitlera i Mussolinija*, 123.

¹¹⁹ Požar, *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*, 267.

¹²⁰ Mario Kevo, „Međunarodni odbor Crvenog Križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“, *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić (Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018), 288.

¹²¹ S. Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, 41.-42.

¹²² Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, 186.

koncentracijski logor na području NDH bio je Jasenovac, jedini logor koji je djelovao za gotovo čitavo vrijeme trajanja NDH.¹²³

7.3 Sustav koncentracijskih logora Jasenovac

Najveći sustav koncentracijskih logora na području NDH nosio je službeni naziv *Ustaška obrana – Zapovjedništvo sabirnih logora Jasenovac*, a poznatiji je pod jednostavnijim imenom Jasenovac.¹²⁴ O razmjerima logora svjedoči činjenica da se među 22 koncentracijska logora koja su upisana na tlu Dvorane sjećanja u jeruzalemskom Yad Vashemu, među imenima poput Auschwitz, Belsec, Chelmno, Majdanak, Sobibor, nalazi i ime Jasenovca.¹²⁵ Komentirajući koncentracijske logore u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Glaise von Horstenau piše da su „ta mjesta užasa dosegla [...] vrhunac ovdje u Hrvatskoj, pod Poglavnikom, kojeg smo mi postavili“ te da je „navodno [...] najgore u Jasenovcu, gdje, doduše, ne može zaviriti nijedan običan smrtnik.“¹²⁶ Za cijelo vrijeme svoga postojanja, od kolovoza 1941. do 22. travnja 1945.,¹²⁷ sustav koncentracijskih logora Jasenovac djelovao je bez sudjelovanja njemačkih nacista, što ga čini najvećim logorom smrti takvog tipa u okupiranoj Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata.¹²⁸ Termin sustav koncentracijskih logora upotrebljava se zbog toga jer se on sastojao od pet zasebnih cjelina koje se označavaju rimskim brojevima: Jasenovac I, kraj sela Krapja, Jasenovac II, kraj sela Bročice, središnji i najveći Jasenovac III, poznat kao Ciglana, a smješten na rubu naselja Jasenovac, Jasenovac IV, u samome Jasenovcu, poznat i kao Kožara, te Jasenovac V, kaznionica u Staroj Gradiški.¹²⁹ Kompletnim logorskim kompleksom upravljala je Ustaška obrana, grana Ustaške nadzorne službe, s tim da je od početka 1943. ona bila pod kontrolom državnog Ravnateljstva za javni red i sigurnost.¹³⁰

Spomen-područje Jasenovac načinilo je 2013. novi, dopunjeni i revidirani popis žrtava logora Jasenovac i Stara Gradiška. U njemu su navode imena 83 145 osobe koje su ondje stradale. Popisano je 16 173 Roma te 13 116 Židova. Većinu stradalnika čine Srbi (47 627), a stradalo je i

¹²³ Kevo, „Međunarodni odbor Crvenog Križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“, 289.

¹²⁴ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384.

¹²⁵ Slavko Goldstein i Ivo Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, (Zagreb: Novi Liber, 2011), 23.

¹²⁶ Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 163.

¹²⁷ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384.

¹²⁸ S. Goldstein i I. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 24.

¹²⁹ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384.-385.

¹³⁰ S. Goldstein i I. Goldstein, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 24.

4 255 Hrvata.¹³¹ Vrlo su često navođene procjene i izračuni demografa Vladimira Žerjavića koji navodi da je u logoru Jasenovac stradalo 50 tisuća Srba, 13 tisuća Židova, 10 tisuća Roma, 10 tisuća Hrvata te 2 tisuće Muslimana, odnosno ukupno oko 85 00 ljudi.¹³² Ivo Goldstein navodi raspon 80 000 – 100 000 poginulih u Jasenovcu: 45-52 tisuće Srba, 17 000 Židova, gotovo 10 000 Roma i najmanje 10 000 Hrvata, s naglaskom da su u Hrvate ubrajaju i Muslimani-Bošnjaci.¹³³

Mirko Peršen, novinar i publicist koji je i sam tijekom rata bio zatočen u Staroj Gradiški,¹³⁴ u svome djelu *Ustaški logori* navodi da su zatvorenici u Jasenovcu svakodnevno svjedočili ubojstvima svojih prijatelja i rođaka te su neprestano strahovali za vlastiti život. Na ulasku u logor otimane su im dragocjenosti i bolja odjeća, bili su izloženi udarcima i uvredama. Zatvorenici su ponekad ubijani vješanjem, revolverskim mecima, ali najčešće nožem, bodežom, sjekirom i maljem. Imali su oskudnu ishranu, pa su ljudi na dnevnoj bazi umirali od gladi i tjelesne iscrpljenosti. Zbog nedostatka hrane, teškog rada i nehigijenskih uvjeta života bili su skloni bolestima. Ukratko, život u Jasenovcu predstavljao je krajnje iskorištavanje i mučenje logoraša na psihičkoj i fizičkoj razini te potpuno gaženje ljudskog dostojanstva.¹³⁵

¹³¹ Vladimir Geiger i Martina Grahek Ravančić, „Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija“, *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić (Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.), 26.

¹³² Vladimir Žerjavić, „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i u neposrednom poraću“, *Povijest Hrvata: Od 1918. do danas*, ur. Ivo Perić (Zagreb: Školska knjiga, 2007), 262.-263.

¹³³ I. Goldstein, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 384.

¹³⁴ Mirko Peršen, *Ustaški logori*, (Zagreb: Globus, 1990), 347.

¹³⁵ Isto 166.-168.

8. Zaključak

Različit odnos vlasti Nezavisne Države Hrvatske prema različitim vjerskim i etničkim skupinama bio je prije svega uvjetovan ideologijom ustaškog pokreta. Budući da je novonastala država obuhvaćala značajne prostore u kojima katolički Hrvati nisu činili većinu, ustaške su vlasti svojom ideologijom morale naknadno stvoriti tu većinu. Pozivajući se na Antu Starčevića, koji predstavlja veliki autoritet oca domovine, te računajući na nedovršen proces oblikovanja skupnog identiteta muslimanskog stanovništva, državne su vlasti nastojale u hrvatski nacionalni korpus inkorporirati nekoliko stotina tisuća muslimana obuhvaćenih novim državnim granicama. Međutim, sve i kada bi muslimani s vremenom bili pohrvaćeni, i dalje je postojao problem milijunskog broja Srba. Ovdje nije bilo moguće primijeniti isti recept kao prema muslimanima, budući da su Srbi tada predstavljali već jasno definiranu etničku skupinu s jasnim identitetom. U odnosu prema Srbima bitna je političko-povijesna komponenta jer su se tijekom postojanja Kraljevine Jugoslavije nerijetko sukobljavali hrvatski i srpski političari. Među uzrocima netrpeljivosti ustaškog režima prema Srbima svakako je značajan i Pavelićev osobni politički put tijekom kojeg su mu upravo srpski političari bili glavni protivnici. Prvobitna ideja eliminacije srpskog elementa u državi preko iseljavanja, pokolja i pokrštavanja s vremenom je ukazala na svoje slabosti jer je samo poticala srpsko stanovništvo na oružani otpor, a nije riješila problem njihove brojnosti. Tada je nastupio umjetni ideološki zaokret koji se odrazio u osnivanju Hrvatske pravoslavne crkve i rezultirao djelomičnim političkim prihvaćanjem hrvatskih Srba. Odnos prema Židovima i Romima bio je motiviran drugim razlozima, a njegov se temelj nalazi u uskoj povezanosti ustaškog režima s nacističkim vlastima i njihovim ideologijom. Kopirajući nacističke rasne zakone, vlasti su zadobile značajnu materijalnu i novčanu dobit preuzimanjem židovske imovine. S druge strane, genocidnom politikom eliminirale su romsko stanovništvo koje se svojom posebnosti i specifičnim stilom života nije uklapalo u sliku raso čiste Hrvatske. Sveukupna povijest Nezavisne Države Hrvatske, a pogotovo njen odnos prema različitim vjerskim i etničkim skupinama, i danas je aktualna tema u međudržavnim odnosima Republike Hrvatske i susjednih država, ali isto tako i u medijima gdje se vode beskrajne rasprave. Upravo zbog činjenice da pojedinci i dalje pokušavaju negirati ili opravdati teror provođen nad manjinskim skupinama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, na povjesničarima leži odgovornost da jasnim argumentima, analizirajući relevantne povijesne izvore, pokažu zastrašujuće posljedice politike rasne i nacionalne isključivosti ustaških vlasti.

9. Popis objavljenih izvora

1. Glaise von Horstenau, Edmund. *Zapisi iz NDH*. Priredio i uvodom popratio Peter Broucek ; prema prvom izdanju iz 1988. s njemačkoga 1990. preveo Mirko Gojmerac, s drugim izdanjem iz 2005. uskladio Damjan Lalović. Zagreb: Disput, 2013.
2. Požar, Petar. *Ustaša: dokumenti o ustaškom pokretu*. Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1995.

10. Popis literature

1. Geiger, Vladimir, Martina Grahek Ravančić. „Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija“. *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, 19-63. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.
2. Giddens, Anthony. *Sociologija*. Prevela Rajka Rusan-Polšek. Zagreb: Globus, 2007.
3. Goldstein, Ivo. *Povijest 21: Hrvatska povijest*. Zagreb: Jutarnji list, 2008.
4. Goldstein, Slavko. *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*. Zagreb: Fraktura, 2016.
5. Goldstein, Slavko, Ivo Goldstein. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi Liber, 2011.
6. Haralambos, Michael, Martin Holborn. *Sociologija: teme i perspektive*. Prevele Mirjana Paić Jurinić, Rajka Rusan-Polšek i Vesna Tomić. Zagreb: Golden marketing, 2002.
7. Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Liber, Školska knjiga, 1978.
8. Kevo, Mario. „Međunarodni odbor Crvenog Križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac“. *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, 287-311. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac, 2018.
9. Košutić, Ivan. *Radanje, život i umiranje jedne države: 49 mjeseci NDH*. Prva knjiga, Zagreb: Stručna i poslovna knjiga, 1997.
10. Krizman, Bogdan. *NDH između Hitlera i Mussolinija*. Zagreb: Globus, 1983.
11. Lengel-Krizman, Narcisa. *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac-Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2003.
12. Matković, Hrvoje. *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002.
13. Peršen, Mirko. *Ustaški logori*. Zagreb: Globus, 1990.

14. Ravlić, Slaven, ur. *Hrvatska enciklopedija: 9 Pri-Sk.* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2007.
15. Ravlić, Slaven, ur. *Hrvatska enciklopedija: 11 Tr-Ž.* Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.
16. Škiljan, Filip. *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH.* Zagreb: Srpsko narodno vijeće, 2014.
17. Vojak, Danijel, Bibijana Papo, Alen Tahiri. *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.* Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Romsko nacionalno vijeće, 2015.
18. Žerjavić, Vladimir. „Demografski i ratni gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i u neposrednom poraću“. *Povijest Hrvata: Od 1918. do danas*, ur. Ivo Perić, 250-264. Zagreb: Školska knjiga, 2007.